

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

Helgeandsholmenundersökningen publicerad

Rosborn, Sven

Fornvännen 1984 (79), s. 110-117

http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/1984_110

Ingår i: samla.raa.se

Debatt

Helgeandsholmenundersökningen publicerad

Lugnet har åter lägrat sig över Helgeandsholmen. Borta är arkeologerna och de flesta av byggnadsarbetarna; kvar är ett framgrävt material från en ytterst liten del av ett Stockholm för längesedan. Hade det varit på annan plats i vårt avlånga land, så skulle det antikvariska projektet med detta vara slut, föremålen för alltid glömmas bort i något magasin och en stencilerad rapport gömmas undan i ett fåtal bokhyllor. Så har emellertid ej skett med Stockholmsgrävningen. Av en renodlad exploateringsgrävning för ett framtida parkeringshus blev till slut rikets första parkeringshus med tillhörande museum. Denna skarpa kontrast till villkoren för det antikvariska arbetet på andra platser i vårt land slår direkt igenom när man läst förordet till boken *Helgeandsholmen. 1000 år i Stockholms ström*.

Som publikation står *Helgeandsholmen* i en alldeles speciell klass för sig. Så ska t.ex. i en god bok en genomgång och genomläsning av enbart bilder och bildtexter ge en bra sammanfattning av brödtextens innehåll. Detta är fallet i den nya boken. Egentligen är det påkostade och layoutmässigt väl utförda arbetet inte någon överraskning. Riksantikvarieämbetet, Stockholms universitet och Stockholms stadsmuseum har ju tillsammans deltagit i denna utgrävning, som av massmedia pressats fram som en sensationsgrävning alla kategorier. Kravet att leva upp till dessa konstlade sensationer genom att redovisa unika och märkliga resultat måste hårt ha belastat projektets medarbetare. Jag har denna omständighet väl i medvetande, men måste ändå göra en del påpekanden av källkritisk art. Helgeandsholmens historia, och därmed förknippat medeltida stadsleverne, kommer ju för alla historieälskare, professionella som amatörer, att för lång tid framöver identifieras med det till synes tämligen säkra faktamaterial som boken presenterar.

Innan vi går att mer i detalj analysera valda delar av bokinnehållet, måste några gene-

rell synpunkter beaktas, vilka rör de redovisade bebyggelselämningarna. Först något om dateringsunderlaget.

Vid Helgeandsholmsgrävningen har använts fyra olika absoluta dateringssätt: dendrokronologi, myntdateringar, keramikdateringar och C14-dateringar. Arkeologins akileshäl är och förblir den absoluta dateringen. Speciellt inom medeltidsarkeologin vill man ofta söka få kontakt med arkivaliernas dateringssäkra men oftast knapphändiga informationer. Den stora frågan är emellertid hur mycket man egentligen får lov att pressa det arkeologiska materialets dateringstoleranser. I Helgeandsholmsboken har man kanske ibland gått väl långt.

Om vi börjar med den mest oprecisa dateringsmetoden, dvs. C14-metoden, har denna endast använts vid rena geologiska bildningar, i tidsperioder som ligger före tillkomsten av lager med artefakter. Det ska genast påpekas att dateringsosäkerheterna framskymtar i texten vid redovisningen av de fyra C14-prov som tagits i profil 66. Renodlas osäkerhetsmarginalerna mellan de två redovisade provtagningsnivåerna, klargöres emellertid på ett mera framträdande sätt hur bräckligt hela dateringsunderlaget är. Dateringen för den undre nivån ligger mellan 785–864 e.Kr. och för den övre mellan 895–1055 e.Kr., dvs. mellanliggande lager kan ha bildats på 30–270 år. Dessutom bör man hålla i minnet att dessa siffror endast återger en 66 % säkerhet. Även om C14-metodens begränsningar borde stå klara för alla medeltidsarkeologer, är det nog få utomstående som observerar detta.

Keramikdateringen blir på Helgeandsholmen speciellt aktuell för de äldsta, artefaktförande medeltidslagren. Här saknas nämligen både mynt och andra daterande föremål. En väsentlig fråga vid varje utgrävning är givetvis hur långt ned i tiden man kan föra den äldsta bosättningen. På Helgeandsholmen blir svaret 1200-talets mitt eller andra hälft.

Det är emellertid märkligt att kunna konstatera att man numera utifrån enbart keramikfynd kan datera på ett halvt århundrade när. Det ska i detta sammanhang endast konstateras att den keramik som på färgbild redovisas från denna äldsta bebyggelsefas, i åtminstone Malmö även finns i klara 1300-talslager. Till och med den så karakteristiska kannan med trindhänkel finns här in i 1300-talet. Genom denna pressning bakåt av dateringsgrundvalen, erhålles emellertid en förträfflig överensstämmelse med arkivaliernas uppgifter om Stockholms ålder.

Myntdateringarna användes på Helgeandsholmen som en tämligen säker bas vid den absoluta dateringen. I Helgeandsholmens fas 2 (ca 1300 till ca 1370-tal) återfanns emellertid i fasens äldsta lager endast fem stycken tvåsidigt präglade mynt från perioden 1320–1330-tal. Några av dessa mynt låg t.ex. i lager strax över raseringslagret till den misstänkta försvarsmuren på den östra ön. Raseringen av muren har utifrån dessa mynt daterats till 1300–1320. Något högre upp i fas 2:s lager, ökade antalet mynt markant. Det rör sig här om mynt präglade under 1340-talet och framåt. Totalt påträffades 61 stycken 1300-talsmynt fördelade på 47 fynd.

Dateringsförsök med utgångspunkt i myntfynd har sina speciella källkritiska problem. När mynten börjar förekomma relativt rikligt i lagren, erbjuder metoden en tämligen stor trovärdighet. Uppträder mynten däremot ytterst sporadiskt, måste man räkna omloppstiden som en allvarlig metodbegränsning, speciellt om mynten innehåller stort silvervärde. Som exempel på just lång omloppstid för de tidiga 1300-talsmynten kan anföras ett exempel hämtat från den aktuella utgrävningen. Ett depåfynd innehöll mynt från 1300–1325 men också yngre mynt från ca 1360–70.

Enligt min mening föreligger ett säkert dateringsunderlag för bebyggelselämningarna på Helgeandsholmen egentligen först från 1340-talet och framåt. Vad har då medeltidsarkeologins säkraste dateringsmetod, dvs. dendrokronologin, att säga om förhållandena? Förutsättningarna för denna vetenskapsgren är ju ypperliga genom den mängd träprover som tagits. Svar: ingenting. Man har

helt enkelt inte inväntat resultaten från denna dateringsmetod innan man publicerat tämligen vittgående utgrävningsresultat, vilka i huvudsak baserats på ett dateringsunderlag som för de äldre skedena egentligen ingenting säger. I bokens förord konstateras att de vetenskapliga analyserna — detta bör således åsyfta bl.a. dendrokronologin — på många punkter ännu är oavslutade, men att det varit angeläget att "redovisa utgrävningens huvudresultat. Senare specialrapporter kommer säkerligen att kunna fördjupa och förtydliga resultaten men knappast förändra deras allmänna drag" (Gustaf Trotzig). Är då inte detta just precis vad de kan förväntas göra, åtminstone för det medeltida materialet? Då väsentliga delar av boken fäster uppmärksamheten vid t.ex. Birger Jarls befästningsanläggning och lämningarna från det äldsta Helgeandshusets närmiljö etc. hade man i högsta grad velat ha denna koppling säkert belagd genom absoluta dateringar, typ dendrodateringar.

Ytterligare en synpunkt på det arkeologiska materialet som helhet måste nämnas. Inom arkeologin är det viktigt att kunna precisera om ett lager är avsatt eller påfört. Vid tolkningen av lagren på Helgeandsholmen har man utgått ifrån Harris' metod. Man redovisar å fig. 10 grundprinciperna för denna metod, där "påförda" respektive "avsatta" lager erhållit olika symboler. Förgäves söker man dock efter en symbol för gruppen "obestämbara" lager. Att arbeta med arkeologi innebär att i fält bl.a. brottas med oftast svåra tolkningsproblem. Om man endast arbetar med grupperna "avsatta" respektive "påförda" lager, är det säkert många lager som tvingas in i någon av grupperna p.g.a. mycket osäkra bedömningar om tillhörighet. Om man i förlängningen av fälttolkningarna ska kunna använda det arkeologiska materialet på ett så säkert sätt som möjligt, måste man helt enkelt acceptera att en kanske inte så ringa del av materialet faller bort genom alltför stor osäkerhet om lagrens bildningssätt. På Helgeandsholmen, liksom på flera andra utgrävningar, har man tydligen inte velat inse detta faktum. Liksom vad det gäller de absoluta dateringarna har man i stället pressat

materialet till det yttersta. När man talar om "avsatta" respektive "påförda" lager, måste man, om man vill söka eliminera analysfel i efterbearbetningen, enligt min mening också våga använda sig av en tredje grupp, nämligen "obestämbara" lager.

De äldre bebyggelseskikten på Helgeandsholmen har enligt utgrävorna visat att holmen från början egentligen utgjorts av både en ö och en udde, den sistnämnda sammankopplad med själva Stadsholmen. Udden och ön har varit åtskilda genom ett grunt sund. Under 1200-talet har udden avskurits från Stadsholmen, terrängen har jämnats ut och en konstgjord ö har uppstått. Ön har sedan blivit kringgärdad med en försvarsmur av natursten lagd i murbruk. Muren har endast existerat i full höjd under en kortare tid. Raseringsindikeras av ett antal nedfallna stenblock i sundet mellan de två öarna. Genom denna befästning från 1200-talet, stödjes genom arkeologin tankarna om ett tidigt lås för Mälaren.

Vid redovisningen av tolkningarna av de arkeologiska lämningarna anföres visserligen bristerna i källmaterialet, men denna objektiva, relativt vaga framställning förjagas snabbt av tämligen tvärsäkra påståenden. Som påpekats ovan finnes inget egentligt underlag för en datering till 1200-talet, området kan ha börjat *bebyggas* först in på 1300-talet. Att den östra ön från början skulle ha bildat en udde som utgått ifrån Stadsholmen finnes ej heller några som helst belegg på. Ön höjer sig mycket långsamt mot söder, men en jämförelse med kartan från 1620 visar att det fattas drygt 50 meter mellan utgrävningsområdet i norr och Stadsholmen i söder. Terrängen kan i princip ha betett sig hur som helst på denna sträcka.

Vad det gäller försvarsmuren skulle, enligt den framlagda teorin, inget byggnadslager till muren ha påträffats medan däremot ett antal i vattnet nedfallna stenblock skulle indikera rivningsfasen. Muren skulle ej haft någon nedgrävd grundsula utan enbart ha stått direkt på marken. Dess nedre delar skulle i ett senare skede kommit att bilda gräns för kyrkogården ut mot vattnet. Vid kyrkogårdens tillkomst har man fyllt upp med jordmassor

på insidan av muren, i vilka massor de döda sedan gravlagts. Det kännes här angeläget att ställa frågan om de nedfallna stenarna egentligen inte representerar själva byggnadsfasen och om muren egentligen inte utgör en terraseringsmur för kyrkogården, dels för att kunna erhålla en jämn markyta för kyrkogården, dels för att förhindra delar av kyrkogården att vid exceptionellt högvatten glida ut i strömmen. Liknande kyrkogårdsterraseringsmurar från tidigt 1300-tal har t.ex. påträffats i Malmö ut mot det farliga strandpartiet.

De arkivaliska belegg som omtalar Stockholms medeltida helgeandshus' historia, och även om det liv som levdes här, är ytterst knapphändiga. Först genom en kunglig ordningsstadga från år 1533 erhålles en mera utförlig information om livet i Stockholms hospital och helgeandshus. Vid denna tidpunkt hade emellertid stiftelsen sammanslagits med S:t Görans hospital och flyttat till nya lokaler. I boken konstaterar man att det bräckliga källmaterialet medför att antalet intagna ej kännes, men att döma av vad som är känt om andra liknande anläggningar "kan det knappast ha varit fler — snarare färre — än 20–25 sjuka och på sin höjd lika många friska åldringar". Man jämför här med bl.a. en uppgift från Uppsalas helgeandshus från år 1477 vari omtalas 24 sjuka. Helgeandshuset i Stockholm och Uppsala bedömes i boken vara ungefär jämnåriga och sannolikt lika stora.

Man borde kanske ha låtit det stanna vid konstaterandet att man ingenting vet om antalet intagna i Stockholms helgeandshus! Jämförelser mellan skotteböcker och andra befolkningskällor visar ju att Stockholms befolkning under sen- och eftermedeltiden varit minst fem gånger så stor som Uppsalas. Antalet nödlidande borde rimligtvis därför ha varit betydligt större i Stockholm. Dessutom borde en större stad ha att brottas med större slum- och fattigproblem än en mindre. I Köpenhamn, som vid 1500-talets början kan anses ha varit lika stor som Stockholm, skänkte drottning Dorothea t.ex. vid ett enda tillfälle år 1495 gods och egendom till att kontinuerligt inrätta och underhålla 12 sjukhusplatser vid stadens Heligandskloster, en inrätt-

ning som då redan sedan länge existerat. Gåvan antyder att det funnits rikligt med platser vid sjukhusanläggningen.

Kunskapen om antalet intagna på Stockholms helgeandshus är således baserat på så grova gissningar att man tämligen lugnt kan konstatera att man inget vet. Genom analysen av påträffade människoben har man emellertid i stället byggt vidare på denna gissning. Utifrån det totala antalet döda och antalet intagna har man kommit fram till en vistelse-tid på helgeandshuset på ca 2–2,5 år, vilket betecknats som en trolig siffra för merparten av de intagna. Låt oss därför med en alternativ beräkning visa det tveklaktiga i dessa mängdberäkningar; beräkningar som ej tar hänsyn till påvisbara brister i både källmaterial och analysmetoder.

För att erhålla dessa statistiska resultat har man först studerat kyrkogårdens maximala utbredning, därefter de jordiska kvarlevorna av de gravlagda. Undersökt kyrkogårdsyta är ca 400 m². Förutom denna yta räknar man med att det funnits ytterligare 30 % kyrkogårdsmark; eventuellt kan denna siffra ökas till knappt 50 %.

Ytberäkningen av tänkbar kyrkogårdsyta måste bestämt ifrågasättas. Som framgår av Helgeandsholmens utseende år 1620 (fig. 5) har betydligt större yta kunnat användas som kyrkogårdsmark än vad som antagits. Man har gissat att endast den östra ön varit gravområde. Det finnes emellertid inget som motsäger att kyrkogården skulle ha sträckt sig ut på utfyllnadsmarken i det ursprungliga sundet och även berört delar av den västra ön, ett område som tyvärr blivit utschaktat redan i äldre tid. En sådan teori stöddes tvärtom av fyndomständigheterna. Ut mot det bortschaktade området i väster kunde "en stor mängd skelett ses i raskanten mot väster, flera än någon annanstans inom den utgrävda kyrkogårdsytan". Dessutom visar fig. 5 tydligt att endast ca 1/3 av den tänkbara ytan för den östra ön berörts av utgrävningen. Åt söder kan kyrkogården ha sträckt sig långt ut i nuvarande Stallkanalen.

Räknar man på maximal tänkbar yta för kyrkogården utifrån bl.a. det äldre kartmaterial kan den totala ytan ha uppgått till 2100

m². Om man tar hänsyn till en sjukstuga och ett kapell kan tänkbar yta reduceras med kanske 500 m². Med denna beräkning skulle utgrävd yta endast uppgå till ca 25 %, ej 50–70 % som antagits. Om man dessutom tar hänsyn till viss friyta framför byggnader, kan kanske 1/3 av kyrkogården ha blottats. Redan med denna alternativa, men utifrån källmaterial fullt acceptabla, beräkningsgrund är de gravlagdas minimiantal ej 4200 utan 8000–9000 individer.

Därefter måste man väga in de felaktigheter som insmyger sig i materialet p.g.a. yngre störningar, dvs. okontrollerbara bortschaktningar av skelettmateriel som skett innan utgrävningen kom till stånd. Inom de sydligaste och de östligaste delarna av den frilagda delen av kyrkogården var det nämligen endast de djupast nedgrävda skeletten som bevarats; resten hade försvunnit i äldre tid. Denna felkälla ökar givetvis antalet faktiskt gravlagda till betydligt fler än de 2800 individer som påträffats.

Ytterligare en avsevärd felkälla måste vägas in i mängdresonemanget. En medeltida kyrkogård har utnyttjats med skiftande intensitet för olika delar av gravområdet, beroende bl.a. på avståndet till själva kyrkobyggnaden. Varför har man då ej räknat med detta på Helgeandsholmen? Vid mängdberäkningarna i syfte att klarlägga det totala antalet gravlagda utgår man ju ifrån ett medeltal baserat på hela utgrävningsytan. Redan den bifogade skelettplanen visar ju hur felaktigt detta beräkningssätt är. Mot väster ökar märkbart in situ påträffade skelett. Denna bild skulle tämligen lätt ha kunnat förtydligas. Av totalt 7 ton människoben härstammar endast 2 ton från skelett in situ. Då inga horisontella schaktningar bör ha företagits under kyrkogårdens brukningstid, bör lösfunna ben, i kraft av sin betydligt rikare förekomst, per ytenhet ha givit en mycket intressantare och rättvisare bild på begravningsintensiteten än den publicerade skelettplanen.

Låt oss i avsaknad av en sådan plan miss-tänka att begravningsintensiteten i väster har varit betydligt större än i öster. Det är således detta högre värde som ska användas som minimivärde vid beräkningar av de gravlagdas

antal på en tänkbar kyrkogårdsyta även väster om den framgrävda. Resultatet blir att antalet gravlagda vida kan ha överstigit exempelvis 10000 individer. Är det med dessa osäkerheter relevant att överhuvudtaget uppskatta antalet gravlagda individer, antalet gravlagda per år och inte minst medelvärdet på intagningstiden på Helgeandshuset?

Har överhuvudtaget merparten av de döda varit intagna på Helgeandshuset? Svaret i boken blir att så högst troligt varit fallet. Förutom mängdberäkningen, vilken ju enligt ovan befunnits vara högst tvivelaktig, har man som stöd för antagandet också framfört den relativt höga procenten äldre personer i förhållande till andra kyrkogårdsutgrävningar. Det måste i detta fallet dock hållas i minnet att utgrävningen kanske endast berört ett ytterområde av den totala kyrkogården. Kanske var det så att ju längre ut i periferin man kom, desto fler individer från själva Helgeandshuset blivit begravda här. Detta säger emellertid ingenting om att kyrkogården i sina mera centrala delar inte skulle ha använts av andra personer. Genom att uppdelat det undersökta området i två eller flera analysdelar från väster mot öster och analysera åldersfördelningen i respektive delområde, skulle man kunna få fram basfakta för den viktiga bedömningen huruvida kyrkogården i sin helhet använts som de svaga och mestadels åldrigas vilorum eller om kyrkogården varit öppen för olika samhällskategorier.

Vid utgrävningen påträffades inte mindre än 11 stycken fragmentariska båtar; ett viktigt jämförelsematerial till bl.a. fynden i Kalmar Slottsfjärd på 1930-talet har härmed sett dagens ljus. Åter måste man emellertid beklaga publiceringsbrådskan. Att exaktare kunna fastställa båtarnas tillverkningstid är självklart av stort intresse; så också att fastställa åldern vid kassationstillfället. Då man inte inväntat de dendrokronologiska resultaten har endast en båt kunnat dateras med denna metod, nämligen båt I (1378 ± 5 år). Genom publikationens redovisade lagerkronologi är emellertid båt I *sänkt* under första hälften av 1300-talet. Som jag tidigare visat kan emellertid den publicerade lagerkronologins dateringunderlag kanske ifrågasättas. Hade det

inte varit bättre att invänta dendrokronologins säkra dateringar före publicering? Om det visar sig att båt I:s dendrodatering även i framtiden står sig, faller ju större delen av rekonstruktionen av den medeltida Helgeandsholmen ihop som ett korthus.

Boken om Helgeandsholmen kan upplevas på både gott och ont. Mycket av faktamaterialet vilar på säker grund, speciellt de delar som berör tider då de arkivaliska källorna kompletterar det arkeologiska materialet. När det arkeologiska materialet i stort blir enarådande, dvs. under medeltidsavsnitten, börjar emellertid vissa grundläggande analystsvivel att göra sig gällande. Trots sitt gedigna utseende och vid första påseende trovärdiga innehåll, måste resultaten här delvis betecknas som hastverk. Det är nästan obegripligt att så stora institutioner som Riksantikvarieämbetet, Stockholms universitet och Stockholms stadsmuseum, som gått samman i ett av massmedia upphöjt projekt, inte velat invänta den arkeologiska basforskningens resultat innan man publicerar sig för en mycket bred publik i en så slutgiltig form som en monografi innebär. Med sin påkostade utformning och lättlästa uppläggning kommer Helgeandsboken att under lång tid framöver stå som referenslitteratur till en viktig del av Sveriges historia. Allvarliga analysbrister, exempelvis inom dendrokronologin, i materialet för absolut datering samt för benmaterialet lämnar frågetecken om en del resultats trovärdighet.

Under 1984 har dendrokronologiska resultat börjat inkomma för Helgeandsholmsgrävningen. Det visar sig nu att en större pålspärr nedslagits i Norrström redan långt innan 1200-talets stadsetablering, dvs. ett helt sensationellt resultat, vilket måste betecknas som ett av utgrävningens viktigaste. Diskussionen om tidpunkten för Mälarens lås kan nu flyttas tillbaka till ett tidsavsnitt som sammanfaller med Birkas tillbakagång och Sigtunas uppkomst. Resultatet visar tydligt det tragiska i den publiceringsbrådska som präglat Helgeandsholmsboken. Genom att inte invänta basresultaten från dendrokronologin har man grovt missat en väsentlig pusselbit till hela Mälarproblematiken under sen vikingatid-tidig medeltid.

Sven Rosborn

Malmö museum, 211 20 Malmö